

УДК 001.891:39(477)(092)«1924/1930»

М. ГРУШЕВСЬКИЙ – ФУНДАТОР МЕРЕЖІ ЕТНОЛОГІЧНИХ НАУКОВО–ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ В СИСТЕМІ ВУАН 1924–1930 РР.**M. GRUSHEVSKY – FUNDATOR OF THE NETWORK OF ETHNOLOGICAL SCIENTIFIC–RESEARCH INSTITUTIONS IN THE VUAN SYSTEM 1924–1930****Желєзко А. М.,**кандидат історичних наук, доцент
кафедри міжнародних та регіональних студій,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), e-mail:
veselka777@ukr.net**Zhelyezko A. M.,**Ph.D., docent, National Pedagogical Dragomanov
University (Kyiv, Ukraine), e-mail: veselka777@ukr.net

Статтю присвячено дослідженню наукової та організаційної діяльності Михайла Сергійовича Грушевського у Всеукраїнській академії наук. Висвітлено провідну роль М. Грушевського у створенні мережі науково–дослідних установ етнологічної спрямованості у системі ВУАН. Доведено, що з приходом М. Грушевського в Академію, гуманітарні науки набули особливого статусу в системі Академії наук, а наукові дослідження з історії та суміжних наук почали перетворюватися в системотворче ядро українознавства. Визначено концепцію М. Грушевського: домінуютою націєцентричного державотворення виступає концепція соборності українських земель.

Ключові слова: Всеукраїнська академія наук, музеї, культурно–історична Комісія, Комісія історичної пісенності, Кабінет примітивної культури, порайонні комісії, концепція соборності.

The article is devoted to the research of the scientific and organizational activities of Mikhail Sergeyevich Hrushevsky at the All–Ukrainian Academy of Sciences. The leading role of M. Hrushevsky in creating a network of research institutes of ethnological orientation in the system of VUAN is highlighted. It has been proved that with the arrival of M. Hrushevsky in the Academy, humanities acquired a special status in the system of the Academy of Sciences, and scientific studies on history and related sciences began to turn into a system–forming core of Ukrainian studies. The concept of M. Hrushevsky is defined: the concept of the unity of the Ukrainian lands is dominant in the nation–centric state–building.

Keywords: All–Ukrainian Academy of Sciences, Museums, Cultural–Historical Commission, Historical Song Commission, Cabinet of primitive culture, regional commissions, the concept of collegiality.

В умовах розбудови Української держави, її активної інтеграції до європейського і світового співтовариства значно посилювся інтерес до історичного минулого, виявлення та дослідження невідомих сторінок вітчизняної історії.

Прагнення українців зайняти належне місце в сучасному європейському культурному процесі, усвідомлення цього місця в контексті європейської і світової цивілізації неможливе без глибокого і систематичного пізнання народної духовної і матеріально–побутової культури шляхом вивчення і популяризації історичного минулого, пам'яток культурної спадщини, їх органічного включення в суспільне життя, актуалізації багатівікових надбань нації [4, с. 4].

В українському і світовому історичних процесах інколи з'являються унікальні особистості, які своєю діяльністю і творчістю творять цілу історичну епоху і безпосередньо впливають на історичний розвиток нації. Саме Михайло Грушевський належав до таких унікальних і геніальних людей, що створили

цілу еру в історії України. Доба М. Грушевського кінця XIX ст. і першої чверті XX ст. позначилася динамічним розвитком української національної культури і національно–державним відродженням української нації [2, с. 176]. Михайло Сергійович – науковець європейського рівня, спадщина якого вражає своїм тематичним діапазоном, енциклопедичністю та фундаментальністю, йому належить до двох тисяч праць з історії, соціології, літературознавства, етнографії, фольклору. Створена ним цілісна концепція українського історичного процесу ввібрала кращі здобутки тогочасної світової та національної науки і стала головною ідеєю українського відродження. Ці особливості визначають **актуальність** нашого дослідження.

У вітчизняній історіографії існує велика кількість напрацювань, присвячених біографії, науковій, політичній, організаційній діяльності Михайла Грушевського, але недостатньо досліджена його діяльність як фундатора етнологічних науково–дослідних установ в системі ВУАН 1924–1930 рр. У новітніх наукових напрацюваннях вітчизняних дослідників Р. Я. Пирога [13], Р. Я. Пирога, В. В. Тельвака [14], Л. Винар [2; 3], М. Б. Парахіної [12], Н. І. Янкової [20], Масненко В. В. [10] та багатьох інших дана проблема висвітлена узагальнено та фрагментарно.

Мета роботи – визначити роль М. Грушевського у створенні мережі науково–дослідних установ етнологічної спрямованості у системі ВУАН, висвітлити внесок ученого у вітчизняну етнографію.

М. Грушевський як провідник національної ідеї, фундатор мережі науково–дослідних установ та Української незалежної держави послідовно відстоював право роз'єднаних українських земель на свободу, докладав великих зусиль для їх об'єднання в єдиній, демократичній державі. Ця ідея була справою його напруженого, подвижницького академічного життя в Києві і в Галичині, де зійшла його зірка як талановитого дослідника, організатора української науки, невтомного громадського діяча, професійного редактора й видавця [2, с. 176].

У березні 1924 р. після повернення з еміграції до Києва Михайла Грушевського запросили очолити Історичну секцію ВУАН.

До приходу в Академію наук Михайла Сергійовича, становище історичних галузей знання в ній мало чим відрізнялося від ситуації з іншими гуманітарними науками. Коли історичні установи ВУАН очолив М. Грушевський, вони набули особливого статусу в системі Академії наук, а наукові дослідження з історії України почали перетворюватися на системотворче ядро українознавства [16, с. 256].

Михайло Сергійович провів велику роботу для створення мережі науково–дослідних установ етнологічної спрямованості у системі Всеукраїнської академії наук.

ВУАН на початку 1924 р. складалася з трьох відділів: історико–філологічного, фізико–матема-

тичного та соціально-економічного і налічувала у своєму складі 120 штатних співробітників, з яких лише 82 були на наукових посадах [7, арк. 9]. М. Грушевський був обраний академіком і зарахований до історико-філологічного відділу на посаду керівника кафедри історії українського народу. Під його керівництвом незабаром була створена Науково-дослідна кафедра історії України. Вона й стала основним осередком його науково-організаційної діяльності в розбудові історичної науки. Уже в 1924 р. Михайло Сергійович заснував низку нових структур у складі Історичної секції ВУАН: культурно-історичну Комісію, Комісію історичної пісенності, чотири комісії порайонного дослідження історії України (Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, Степової України і Чорномор'я, Західної України), став головою Археографічної комісії [15, с. 90–91]. Також організував обстеження стану архівної справи, археологічні пошуки, почав підготовку широкої програми видання історичних джерел, наукових збірників, історіографічної спадщини українських істориків, відновив видання наукового журналу українознавства «Україна» [16, с. 257].

Академік, ставши на чолі Археографічної комісії при ВУАН, видав «Український Археографічний Збірник», який Академія передбачала випустити ще у 1918 р. За пропозицією М. Грушевського, в Археологічному комітеті ВУАН було розглянуто питання щодо розподілу київських музеїв по категоріям та ухвалено клопотання до народного комісара освіти про передачу «в безпосереднє відання Академії тих художніх, історичних та етнографічних музеїв м. Києва, які за характером своїх збірок відносилися до групи наукових і не належали до відання Академії» [19, арк. 171–172].

До цієї групи входили:

1) Перший Державний Музей (кол. Міський), в якому зібрані археологічні, історичні та етнографічні матеріали, які мають виключно наукову цінність. Діяльність музею повинна зосередитись, на думку вченого, на дослідницькій роботі та обмежитись влаштуванням публічних виставок.

2) Музей колишньої Київської Духовної Академії. Безцінні історичні і художні скарби з часу евакуації Києва від німецької окупації знаходилися запаковані у ящиках. Лише невелика частина матеріалів цього багатого скарбу повинна бути виставлена, а інша частина матеріалів – стати об'єктом уважного вивчення з боку істориків, мистецтвознавців та археологів.

3) Музей Культу та Побуту, який планувався розташувати в колишніх ризницях митрополита Києво-Печерської Лаври. У цьому Музеї планувалось зосередити матеріали, що зберігалися у різних Лаврських ризницях та церкві Спаса на Берестові.

4) Софійський музей, куди потрібно було передати старовинні вироби мистецтва та документи, які зберігалися у ризниці Києво-Софійського Собору і були недоступні. Вони мали вагомое наукове та художнє значення. Відібрані з

інших київських ризниць пам'ятки старовини та мистецтва повинні бути передані в один з трьох останніх музеїв [19, арк. 172].

У 1925 р. Академія наук стала спадкоємницею ще одного музею. Помер власник Ленінградського етнографічного музею В. Щавинський, який ще за свого життя подарував його ВУАН, вказавши про це у своєму заповіті. Всеукраїнською Академією наук у Києві було відкрито Музей мистецтв на базі збірок В. Щавинського та окремих збірок Ханенків. Музей мав цінні колекції західноєвропейського живопису, російські ікони, збірки кераміки й художнього скла, тканин, стародавньої скульптури з Єгипту, Греції, Риму, японської гравюри тощо [19, арк. 19].

З часом, музеї м. Києва перейшли у підпорядкування Всеукраїнської Академії наук. Це дало можливість залучити науковців, громадськість до науково-пошукової і культурно-освітньої роботи з виявлення і збору рухомих пам'яток.

Перші кілька років продовжувалася розбудова історичних установ. У 1926–1927 рр. у системі Історичної секції М. Грушевський створює Комісію історії старої України, Комісію найновішої історії України, Комісію для дослідження нової української історіографії. До роботи в створених комісіях була залучена нова генерація молодих істориків – це були учні Михайла Сергійовича. Більшість з яких ще не мала і тридцяти років: С. Шамрай, М. Ткаченко, Д. Кравцов, С. Глушко, В. Юркевич, Л. Шевченко, а також донька вченого Катерина Михайлівна Грушевська [5, с. 30–32].

Культурно-історична комісія при ВУАН за словами М. Грушевського, «взялася досліджувати, за допомогою порівняльної етнології, пережитків соціальних форм України, які зовсім не висвітлені історичними пам'ятками, або висвітлені недостатньо» [8, с. 112]. Перед членами згаданої Комісії та Комісії історичної пісенності були поставлені завдання: дослідження та порівняння примітивної культури Київської Русі з сучасним українським фольклором. Завдання доручили К. Грушевській та Ф. Савченку.

Фольклористична робота, зокрема збиральницька, проводилась послідовно, активно, злагоджено, організовано. Мала високий науковий рівень, виконувалась за попередньо визначеними планами, програмами, що обговорювались і затверджувались на засіданні Етнографічної комісії. Щодо методології, то фольклористи того часу виступали прихильниками інтегрованих комплексних підходів до дослідження явищ народної культури, зверталась увага на мелодію пісень. В дослідженнях простежується міждисциплінарний зв'язок з антропологією, етнологією, лінгвістикою, історією [8, с. 131].

У своїх дослідженнях К. Грушевська застосовувала порівняльний метод. Результатом її роботи стало видання книги «З примітивної культури» з передмовою академіка М. Грушевського. Катерина Михайлівна проводила заняття з групою фольклористів на задані їм теми з кола похоронної обрядовості і поглядів на смерть,

підготувала для видання тексти українських дум для Комісії історичної пісенності, перший том був надрукований у 1927 р., другий – у 1931 р. Це було перше академічне видання українських дум. Вступна стаття про збирання і видання думової поезії з початку XIX ст. зацікавила багатьох вітчизняних і закордонних фахівців з методологічної точки зору. За дорученням Лондонського антропологічного інституту вона розробила анкету про «снотолкування» в Україні [16, с. 211–226].

Федір Савченко публікував свої розвідки в західно–європейській літературі та в часописі «Україна». Зокрема, у першій книзі за 1925 р. вийшла його стаття «Бальзак на Україні» та студія у науковому збірнику історико–філологічного відділу «Обрядовість найнижше культурних (Пігмеї і Бушмени)» [16, с. 224].

Дослідження історії України в комісіях, керованих М. Грушевським, проводилося в хронологічному і територіальному розрізах. Вивченням передісторичної доби займалася Культурно–історична комісія, що зосередилася на питаннях устрою первісної громади, її господарчої діяльності, формування світоглядних засад тощо. Кабінет примітивної культури досліджував пережитки примітивного мислення і обрядовості в українському побуті і фольклорі. Комісія історичної пісенності видала два томи «Українських народних дум», підготувала кілька збірників історичних пісень XVIII ст., запорозьких пісень, пісень і балад XIX ст. тощо.

Вказані установи утворили Асоціацію культурно–історичного дослідження, яка видавала етнографічний часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» [8, с. 258]. У 1928 р. М. Грушевський розробив проект створення Інституту для дослідження пережитків культури і народної творчості України [15, с. 112].

Багатство народної поезії, котрим українська народність визначалася перед іншими слов'янськими і неслов'янськими народностями, – особливо різючо контрастувала з мізерним становищем української національності. На думку, М. Грушевського, «історія слов'янської етнографії взагалі, і спеціально української являється не чисто літературною дисципліною, не історією народознавства, а одною з основних частин соціальної і політичної історії, історії національної і соціальної самосвідомості і визвольної боротьби» [15, с. 128]. Такий авторський підхід до дослідження історичних явищ та процесів М. Грушевський застосував у праці всього свого життя «Історія України–Руси» [19].

Територіальні дослідження історії України М. Грушевський називав історичним районознавством. Свою схему незалежності і безперервності історичного процесу вчений хотів обґрунтувати на «територіальному принципі», охоплюючи всі українські землі та їх політичний, суспільно–економічний, культурний розвиток у всі періоди української історії. В територіальних дослідженнях він вбачав можливість розкрити

«перспективу історичного процесу України в розрізі горизонтальним: територій–земель». Ці завдання поклалися на чотири порайонні комісії, за результатами роботи яких були видані збірники «Київ та його околиці в історії і пам'ятках», «Чернігів і Північне Лівобережжя», де вперше було охарактеризоване значення Сіверщини як центру для вивчення української культури та соціального побуту, перший том «Матеріали до культурної і громадської історії Західної України». Комісія Києва та Правобережної України видала науковий збірник «Нові студії з історії Києва» і один том «Київських збірників історії і археології, побуту й мистецтва» [16, с. 259].

В історії культури України Михайло Сергійович виступає як передовий організатор українських наукових установ і автор історіософічних концепцій.

Домінантою націєцентричного державотворення М. Грушевського виступає концепція соборності українських земель. Його тривала інтелектуальна праця у Галичині й Наддніпрянщині стала втіленням духовного єднання українців західних і східних теренів України [20, с. 3–4].

Значним внеском у становленні етнографічної науки стала робота М. Грушевського «Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» [6], в якій всебічно висвітлено схему українського історичного процесу. Видатний вчений розробив оригінальну систему щодо збереження історичних пам'яток. На прикладі італійської історичної панорами, яка доповнила пам'ятки мистецтва Риму моделями всього найбільш характерного і цікавого, що знаходиться в Італії поза Римом, автор наголошує, що подібна панорама, тільки взята в ширшій історичній перспективі, повинна бути і в Україні. Місто Київ багате на монументальні пам'ятки, які мають велику культурно–історичну та мистецьку цінність, але «ці пам'ятки нагромаджені в різних музеях, вирвані з суцільного зв'язку і відокремлені з реального історичного процесу. Коли поруч з Софією Київською, Михайлівським і Кирилівським монастирями, Лаврою стануть моделі Чернігівського Спасу, П'ятницької,

Іллінської, Канівського святого Юрія, Овруцького святого Василя церкви, а поруч реставрованої моделі Київських Золотих воріт – вежі Холма і Камінця на Лосні, Луцькі і Кам'янецькі фортифікації та все інше монументальне багатство України, – тільки тоді воно знайде своє історичне освітлення і освідчить культурно–історичну єдність української землі та її народу» [6, с. 8]. Михайло Грушевський намагався відтворити і показати через призму культурно–історичної спадщини єдність та велич українського народу.

Таким чином, Михайла Сергійовича Грушевського можна справедливо назвати фундатором мережі етнологічних науково–дослідних установ в системі ВУАН. Основною метою наукової діяльності М. Грушевського було дослідження історії українського народу, що було неможливе без розуміння чинників і факторів, які впливали

на формування соціокультурного буття народу. Етнографічні наукові осередки в системі Академії не лише продовжили розвиток етнології, а й розширили та збагатили європейським досвідом науково-теоретичні і методологічні основи, застосувавши комплексний підхід щодо вивчення української етнокультури.

Не можемо не погодитися з думкою Любомира Винара [2, с. 181], що оцінка діяльності Михайла Сергійовича – нелегке завдання: М. Грушевський писав і творив історію. Це вимагає продовження глибинного джерельного аналізу його життя і творчості.

Список використаних джерел

1. 'Автобіографія М. Грушевського з 1926 р.', 1981, за ред. Любомира Винара, Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто, с.5.
2. Винар, Л. 'Михайло Грушевський в історії України', *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*, Вип.21, с.176–181.
3. Винар, Л., 1995. 'Михайло Грушевський – історик і будівничий нації', К., с.42–43.
4. Горбик, В., Денисенко, Г. 2012. 'Звід пам'яток історії та культури України у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи', *Інститут історії України НАН України*, 192 с.
5. Грушевський, М.С., 2002. 'Твори: У 50 т.', *Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань*, Львів: Світ, Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори» (1894–1907)», 592 с.
6. Грушевський, М., 1925. 'Береження і дослідження побутового фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання', *Україна*, Кн.5, К., с.3–13.
7. 'Історія українознавства: навч. посіб.', 2011, П. П. Кононенко, Л. К. Токар, О. Г. Бажан та ін. / за ред. П. П. Кононенка, К.: Академвидав, 512 с.
8. 'Історія Національної академії наук України. 1924–1928: Документи і матеріали', 1998, К., с.90–91.
9. Кириченко, Ю. 'Етнологічні та фольклористичні погляди М. С. Грушевського (на матеріалах «Історії української літератури）」', *Етнічна історія народів Європи*, Вип.39, с.63–66.
10. Масненко, ВВ., 2016. 'Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології', *Архіви України*, №5–6, с.35–46.
11. Нікольчук, І., 2015. 'Фольклор Київщини у світлі праці Михайла Грушевського «Історія України–Руси»', *Народознавчі зошити*, №4 (124), с.762–766.
12. Парахіна, МБ., 2003. 'Діяльність етнологічних центрів ВУАН у 1920–х – на початку 1930–х рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.05', *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*, К., 209 с.
13. Пиріг, РЯ., 1993. 'Життя Михайла Грушевського: останні десятиліття (1924–1934)', Київ.
14. Пиріг, РЯ., Тельбак, ВВ. 2016. 'Михайло Грушевський: бібліографічний нарис', Київ: *Либідь*, 576 с.
15. Сокіл, Г., 2007. 'Етнографічні комісії НТШ і ВУАН: паралелі досвіду', *Матеріали до української етнології / етнологія*, Вип.6 (X), с.128–132.
16. 'Хроніка Всеукраїнської академії наук (ВУАН)', 1925, *Україна*, Кн.1–2, К.: *УАН*, с.211–226.
17. 'Центральний державний архів вищих органів влади та управління України', Ф.166, Оп.2, Спр.451, 634 арк.
18. Там само, Спр.456, 195 арк.
19. Там само, Спр.450, 194 арк.
20. Янкова, Н., 2013. 'Історичні коди у творчості Михайла Грушевського', Київ: *ВЦ «Академія»*, 160 с.

References

1. 'Avtobiografija M. Grushevs'kogo z 1926 g. (Autobiography of M. Hrushevsky from 1926)', 1981, za red. Ljubomyra Vynara, N'о-Jork – Mjunhen – Toronto, s.5.

2. Vynar, L. 'Myhajlo Grushevs'kyj v istorii' Ukrainy (Mykhailo Hrushevsky in the history of Ukraine)', *Naukovi zapysky. Serija «Istorychni nauky»*, Vyp.21, s.176–181.

3. Vynar, L., 1995. 'Myhajlo Grushevs'kyj – istoryk i budivnychyj nacii' (Mykhailo Hrushevsky is a historian and building nation)', К., s.42–43.

4. Gorbyk, V., Denysenko, G. 2012. 'Zvid pam'jatok istorii' ta kul'tury Ukrainy u doslidzhenni i ohoroni kul'turnoi' spadshhyny: dosvid, problemy, perspektyvy (A collection of Ukrainian historical and cultural monuments in the study and protection of cultural heritage: experience, problems, perspectives)', *Instytut istorii' Ukrainy NAN Ukrainy*, 192 s.

5. Grushevs'kyj, M.S., 2002. 'Tvory: U 50 t. (Works: 50 tons)', *Redkol.: P. Sohan', Ja. Dashkevych, I. Gyrych ta in.; Golov. red. P. Sohan'*, L'viv: Svit, T.1: Serija «Suspil'no-politychni tvory» (1894–1907)», 592 s.

6. Grushevs'kyj, M., 1925. 'Berezhennja i doslidzhennja pobutovogo fol'klornogo materialu jak vidpovidal'ne derzhavne zavdannja (Awareness and study of domestic folk material as a responsible state task)', *Ukrain'na*, Kn.5, K., s.3–13.

7. 'Istorija ukrain'noznavstva: navch. posib. (History of Ukrainian Studies: Teach. Manual)', 2011, P. P. Kononenko, L. K. Tokar, O. G. Bazhan ta in. / za red. P. P. Kononenka, K.: *Akademvydav*, 512 s.

8. 'Istorija Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy. 1924–1928: Dokumenty i materialy (History of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1924–1928: Documents and materials)', 1998, K., s.90–91.

9. Kyrychenko, Ju. 'Etnologichni ta fol'klorystychni pogljady M. S. Grushevs'kogo (na materialah «Istorii' ukrain's'koi' literatury») (Ethnological and folkloristic views of M. S. Hrushevsky (on the materials of «History of Ukrainian Literature»))', *Etnichna istorija narodiv Jevropy*, Vyp.39, s.63–66.

10. Masnenko, VV., 2016. 'Transformacija teoretychnyh zasad naukovoogo dyskursu M. Grushevs'kogo v konteksti etnologii' ta social'noi' antropologii' (Transformation of theoretical foundations of M. Hrushevsky's scientific discourse in the context of ethnology and social anthropology)', *Arhivy Ukrainy*, №5–6, s.35–46.

11. Nikol'chuk, I., 2015. 'Fol'klor Kyi'vshhyny u svitli praci Myhajla Grushevs'kogo «Istorija Ukrainy–Rusy» (Folklore of Kyiv Region in the light of the work of Mikhail Hrushevsky «History of Ukraine–Rus»)', *Narodoznavchi zoshyty*, №4 (124), s.762–766.

12. Parahina, MB., 2003. 'Dijal'nist' etnologichnyh centriv VUAN u 1920–h – na pochatku 1930–h rr.: dys. kand. ist. nauk: 07.00.05 (Activities of the ethnological centers of VUAN in the 1920s – early 1930's. Diss. Cand. Sciences: 07.00.05)', *Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka*, K., 209 s.

13. Pyrig, RJa., 1993. 'Zhytтя Myhajla Grushevs'kogo: ostannje desjatylyttja (1924–1934) (The Life of Mikhail Hrushevsky: The Last Decade (1924–1934))', Kyi'v.

14. Pyrig, RJa., Tel'vak, VV. 2016. 'Myhajlo Grushevs'kyj: bibliografichnyj narys (Mykhailo Hrushevsky: bibliographic essay)', Kyi'v: *Lybid'*, 576 s.

15. Sokil, G., 2007. 'Etnografichni komisii' NTSh i VUAN: paraleli dosvidu (Ethnographic Commissions of NTSh and VUAN: the parallel of experience)', *Materialy do ukrain's'koi' etnologii' / etnologija*, Vyp.6 (H), s.128–132.

16. 'Hronika Vseukrai'ns'koi' akademii' nauk (VUAN) (Chronicle of the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN))', 1925, *Ukrain'na*, Kn.1–2, K.: *UAN*, s.211–226.

17. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy (Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine)', F.166, Op.2, Spr.451, 634 ark.

18. Tam samo (Ibid), Spr.456, 195 ark.

19. Tam samo (Ibid), Spr.450, 194 ark.

20. Jankova, N., 2013. 'Istorychni kody u tvorchosti Myhajla Grushevs'kogo (Historical codes in the work of Mikhail Hrushevsky)', Kyi'v: *VC «Akademija»*, 160 s.
